

Stilovi života i ekologija Ekološke posljedice modernog načina života *

Fritz Reusswig**

Ekološki pokret i pojedini ekološki političari već neko vrijeme upozoravaju: »Moramo promijeniti naš stil života!« (vidi članak u: *Politische Ökologie* 33 /1993/). I u tome su u pravu. Na kraju krajeva, upravo je takav oblik svakodnevnog života koji se vodi baš u (post)industrijskom društvu tzv. Prvog svijeta primarno odgovoran za globalnu ekološku krizu. Zbog toga je potrebno rješenja krize društvenih odnosa prema prirodi potražiti u nas, u Prvome svijetu. Ispituje se održivi razvoj razvijenih zemalja koje trebaju neki novi model blagostanja. Ali koga se točno označava time »mi«? Koji aspekt svakodnevnog životne prakse uzrokuje to određeno opterećenje prirodnog okoliša? Kako izgledaju moderni stilovi života gledani sa svoje materijalno-energetske strane? Kakvo je njihovo historijsko podrijetlo? U kojim pravcima bi se morali u budućnosti mijenjati – i, po mogućnosti, što je to protiv njihovih promjena?

Na pitanja poput spomenutih moraju se naći odgovori ako je zaista potrebno doći do promjene društvenih prirodnih odnosa u smislu ekološke održivosti i globalne pravičnosti. Odgovore na to moraju dati i društvene znanosti, upravo zato jer one istražuju sadašnje stanje i dinamiku razvoja društvenog djelovanja i struktura na kojima se odražavaju. Iako ekološka kriza kao fenomen o kojem se javno raspravlja »postoji« već otprilike 20 godina, ništa manje ne začuđuje činjenica da su se društvene znanosti njome bavile mnogo manje nego što bi se to očekivalo, i to ne tako kako bi to zaista odgovaralo sadašnjoj, a prije svega skorij i budućoj dubini problema. Moja opća teza u ovome članku jest da su istraživanja krize društvenih prirodnih odnosa jedno vrlo važno područje društveno-znanstvenog rada budućnosti te da odnos stilova života i ekologije pri tome igra ključnu ulogu. Najprije bih pokušao pokazati da je sociologija, unatoč svojem programatskom zanemarivanju prirode (*Ausblendung der Natur*) već u početku više ili manje implicitno promatrala prirodne dimenzije društvenog, i to ne samo s obzirom na pojam stila života (I). Zatim ću skicirati neke

* Naslov izvornika: Christoph Görg (Hrsg.), *Gesellschaft im Übergang, Perspektiven kritischer Soziologie*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, str. 218-238: Fritz Reusswig, *Lebensstile und Ökologie. Die ökologische Folgen der modernen Lebensweise*.

Ovaj rad temelji se na studiji odnosa ekologije i stila života, koja je napravljena za Institut für sozial-ökologische Forschung u Frankfurtu: Reusswig, F. 1994. *Lebensstile und Ökologie. Gesellschaftliche Pluralisierung und altagsökologische Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung des Energiebereichs*. Frankfurt.

** Fritz Reusswig (1958), nastavnik na Sveučilištu u Frankfurtu i na Frankfurtskoj akademiji za komunikaciju i design; suradnik Instituta za socijalno-ekološka istraživanja u Frankfurtu. Značajniji radovi: »Natur und Geist« (Priroda i duh). Frankfurt 1993; »Lebensstile und Ökologie« (Stilovi života i ekologija). Frankfurt 1994.

razlike između stilova života i načina života te pojedine ekološke aspekte modernog načina života (II). Zaključno bi se trebalo tezu potpuno pluralne ekologije stila života učiniti vjerojatnom unutar modernog načina života (III).

I. Stilovi života, sociologija i problem prirode

Socijalno i znanstveno smještanje sociologije kao discipline praćeno je programatskim zanemarivanjem prirode i prirodnih životnih temelja društva (v. Rosenmayr, 1989). Jedan »sub-historijat« sociologije bi istodobno došao u konflikt s više ili manje implicitnim predodžbama i konceptima prirode. To ne vrijedi samo za pojam stila života. On je na izvjestan način star gotovo koliko i sama sociologija (Lüdtke, 1989. i Müller, 1989).

Možda za *Georga Simmela* individualno stiliziranje modernog života u području mode, prehrane i druženja ima prije svega funkciju da zaustavi prijeteće zasebno razdvajanje »objektivne« i »subjektivne« kulture, u kojem se, prema Simmelu, uglavnom sastoji »tragedija« moderne kulture. Moderna, novcem obilježena kultura potiče mnogostruke i ambivalentne stilove života koji se, po Simmelu, ni u kojem slučaju ne prikazuju samo kao individualni oblici otuđenja. Međutim, oni bi se mogli shvatiti kao individualni i grupni specifični pokušaji, tragedija moderne, radi premošćivanja zasebnog razdvajanja između kulture i sociotehničke civilizacije i oni se ujedno nadovezuju na prirodne odnose društva kao njihova osnova. Simmelov skeptičan pogled pogađa te odnose prije svega ondje, gdje oni gravitiraju procesu ovladavanja prirodom (*Naturbeherrschung*). Pod fasadom uspjeha i napretka znanosti i tehnike – i to baš u svakodnevici – nazire Simmel naličje povećanog slabljenja kultiviranja i neobičnog osebnog naturaliziranja modernog čovjeka.

»... granice, koje u našem životu zacrtavaju tehnika, energija, materijali prirode, isto su tako i okovi koji nas vežu i koji nam beskonačno mnogo toga čine nužnim, što bi nam ipak za glavne stvari u životu moglo biti, dapače, moralo biti, potpuno nepotrebno. (...) tvrdnja, da mi vladamo prirodom, ali ipak da smo joj i podčinjeni, ima strašno naličje, a to je – da smo joj podčinjeni, a ipak njome i vladamo« (Simmel, 1989:673).

Dajući primjer za takvo stvaranje kvaziprirodnih okova zbog oslobađanja od okova vladavine prirode, ukazuje Simmel na ekonomski i tehnički uvjetovanu proizvodnju »nusproizvoda« koji se pojavljuju pri »industrijskoj izradi nekih fabrikata«, iako za tako nešto »žaprava nema potebe«:

»i tako nastaju ponude robe, koje su već same po sebi umjetne i koje, kad ih se promatra sa stajališta kulture subjekata, stvaraju besmislene potrebe« (Simmel, 1986: 213).

Moderni stilovi života povezani su s modelom proizvodnje i potrošnje, što počiva na banalnom vladanju prirodom, ali se prisila prirode uvlači u društveni život i etablira kulturu preobilja.

Max Weber je posebno istaknuo sociokulturalno značenje različitih »stilova vođenja života«; iz tog njegovog termina razvio se kasnije u američkom prijevodu izraz *Lifestyle*. Okvire za to izgrađuju religijsko–sociološka pitanja poput njegove teorije socijalne nejednakosti. U svakom se društvu mogu prema Weberu, razlikovati tri

dimenzije raspodjele moći: ekonomska, koja se odražava u klasama; politička, koja vodi strankama i ona u užem smislu socijalna, koja u staleškim razlikama pronalazi svoju podlogu:

»cijelo to »stiliziranje« života i pojave na koje se život odražava ili jesu staleškog podrijetla ili će se staleški konzervirati« (Weber, 1976: 537).

Staleška diferenciranja smjeraju na »šansu pozitivne ili negativne socijalne časti«, koja je uvjetovana »primarno, zbog razlika u načinu vođenja života određenih grupa ljudi« (Weber, 1988:273f). Pored načina vođenja života, uz koji »potrošnja dobara« (Weber 1976: 538) igra važnu ulogu, stvara se pozitivno ili negativno vrednovanje ljudi prema njihovu »načinu odgajanja« i prema »prestizu njihova podrijetla ili posla« (isto, 179). Njihov najuhvatljiviji socijalni izraz nalazi staleške razlike u krugovima u kojima ljudi komuniciraju (*Commercium*) i u kojima pronalaze bračne partnere (*Connubium*) kao i u zajedničkoj prehrani (*Komensalitet*). Oni stilovi života koji se mogu ustanoviti u nekom društvu – oblik govora, odijevanje, ponašanje, druženje, kultura osjećaja, ukusa, uređenje stana – primjetljivi su oblici kultiviranja »prirodnog života«, koji najzad dovode do izražaja moralnu procjenu »uzvišenosti« ili »niskosti« njegovih nosilaca. »Odbijanje »prirode« (...) u smislu otkazivanja prirodnosti od odricanja spontanosti« daje najdublju podlogu »estetskom držanju« (Bourdieu, 1987:80). Stilovi života dio su pripitomljene prirode.

»Njihova simbolička poruka je nijekanje, odnosno uništenje (neuređenog tijela) prirode, animalne strane homo duplexa i njena zamjena kroz »kulturnu«, putem jedne civilizirane 'druge' prirode« (Berger, 1991:26).

No, ovladavanje prirodom je dijalektično. Ovladavanjem prirodom postajemo zapravo o njoj ovisni. Pri tome, vladanje prirodom ne mora implicirati nužno i njeno uništenje. Trenutak samovladavanja koji oscilira u svim oblicima stiliziranja života, može osim u odnosu na prirodu sadržavati isto i distancu prema njenom pukom iskorištavanju ili uništenju. Priroda se ne da tek tako jednostavno zanjekati, uništiti ili nadoknaditi: »naš se animalitet kroz socijalizaciju uistinu transformirao, ali nije i nestao« (Berger/Luckmann, 1980:192). Stilovi života su načini formiranja i reguliranja ljudskog života i njegovih organskih supstrata. Također, »otpor biološkog supstrata prema svojem društvenom oblikovanju« (isto, 194) svrstava se u stilove života. U njima su staleške dimenzije socijalne nejednakosti još uvijek povezane s prirodom koja se odupire. Socijalni način života, koji se ruši pri stiliziranju života, a pri tome se radi o socijalnoj časti, o »distanci i ekskluzivnosti« (Weber, 1976: 537), u sebi je pomiren s prirodnim potencijalima i restrikcijama kojima se služe ljudi kad se ponašaju i postupa i kojima su i sami podvrgnuti.

Začetnici sociologije nisu tematizirali ekološke aspekte stilova života iz lako razumljivih razloga. Pa ipak, mogu se iz današnje diskusije Webera i Simmela o odnosima stilova života i ekologije uočiti barem tri stvari: *prvo*, stilovi života nisu površinski fenomeni, već se oni odnose na socijalni i psihički *identitet* čovjeka. Oni tu imaju visoko i subjektivno značenje. Oni nisu samo vidljiv izraz socijalnih (staleških) nejednakosti izvana, već ipak utjelovljuju jedan dio subjektivnog smisla života. *Accessoires* se mogu od danas do sutra lako promijeniti; stilovi života ne. *Drugo*, *mногоstrukost različitih stilova života* u jednom te istom društvu sociološki je vrlo značajna činjenica, jer su u njoj dokumentirana socijalna, kulturalna i moralna diferenciranja i nejednakosti.

Upravo je to jedno od obilježja moderne, naime da zapravo ne postoji »taj pravi« moderni stil života. Treće, svi stilovi života u osnovi se odnose na *unutarnju* i *vanjsku prirodu*. Vlastito tijelo, stvari, položaj i prednosti u izvanjskoj prirodi koriste se kako bi se kultiviranjem i civiliziranjem ostvario i simbolizirao osobni identitet i socijalna pozicija (*Sinngebilde*). Stilovi života su odatle socijalni simboli s ekološkim posljedicama.

II. Ekološki aspekti modernog načina života

Sa stajališta svakodnevice, kao ekološka kriza ili kriza okoliša označava se široki spektar fenomena: efekt staklenika, klimatska katastrofa, ozonska rupa, zagađenje tla, zraka i vode štetnim i opasnim tvarima, neadekvatno zbrinuti ili nezbrinuti potencijalno opasni otpad, gomile otpada, izumiranje vrsta itd. U pravilu su sve to omiljene teme na koje mediji usredotočuju svoju pozornost i predmeti znanstvenih istraživanja. Ekološka kriza kao i načini na koje se ona može prevladati spadaju u domenu prirodnih znanosti i tehnike – iako su obje znatno doprinijele njenom zaoštavanju (Becker/Wehling, 1993.). Ekološki krizni fenomeni počivaju na antropogenim promjenama u globalnom prirodnom domaćinstvu (*Naturhaushalt*) i lokalnim djelovima prirode i prirodnim povezanostima. To su sve pokazatelji krize društvenih prirodnih odnosa /*gesellschaftlichen Naturverhältnisse*/ (Forschungsgruppe, 1987). Društva su u svim svojim područjima više ili manje upućena na prirodu i povezana s prirodom i prirodnim aspektima. Prema stupnju i karakteru povezanosti s prirodom postoje različiti društveni prirodni odnosi – i ni u kojem slučaju nije *to* sve nepresižni prirodni odnos. Struktura tih društvenih odnosa prema prirodi nastaje iz postupaka pojedinaca i institucija i djeluje prema njima izrazito povratno. Povijest društva je u značajnoj mjeri širenje takve dijalektike aspekta strukture i djelatnih aspekata društvenih prirodnih odnosa. Tamo gdje su društvene strukture i obrazac ponašanja sastavljeni tako da ograničavaju ili čak ugrožavaju individualni i kolektivni život (preživljavanje) u prirodnom kontekstu, nalaze se društveni prirodni odnosi u krizi (Jahn, 1991). Pojam života (preživljavanja) je pri tome socijalno-kulturno definiran te prevladava čisti biološki aspekt. On stoga ne može biti neovisan o dotičnom stupnju razvoja prirodnih odnosa i socijalnog procesa tumačenja koji je u tome obuhvaćen.

U toj se krizi pokazuju *socijalno-ekološke granice modernog načina života*. Pod pojmom načina života podrazumijevam materijalne i socijalne strukture i obrasce *proizvodnje, potrošnje, političke regulacije* i *kulturalne definicije* cijelog društva. Oni koji su imali trendove modernog načina života – politička demokratizacija, porast privatnog blagostanja, porast slobodnog vremena, promjena vrijednosti, pluraliziranje i individualiziranje koje su djelomično kontroverzno protumačile različite škole i pojedine discipline sociologije – i koji imaju manifestativne učinke na prirodni i prirodi blizak okoliš. Društva nisu samo »smaisaono procesirajući sustavi« (Luhmann), oni troše u tijeku smislenog procesa također materijalne izvore i energiju, mijenjaju krajolik, proizvode otpad, opterećuju okoliš emisijama i izlažu svoje članove rizicima koje su sami proizveli. »Društvo doživljava«, kako ga je opisao Gerhard Schulze (Schulze, 1992) pokazalo se kao »društvo rizika« u smislu Ulricha Becka – također kao društvo,

»... koje prije svega prikriva, zatim se otvoreno sučeljuje sa izazivanjem samouzrokovanih mogućnosti samouništenja svih života na ovoj Zemlji...« (Beck, 1988: 109).

»Društvo doživljaja« za budućnost koje Schulze nagovještava kao mogućnost »povratka nestašice« (Schulze, 1993:95) nije ništa drugo nego – suženo na problem resursa – sadašnjica socijalno-ekološke krize u »društvu rizika«. Ova kriza ima mnoge dimenzije i povezanosti koje se sve ne mogu svesti na sugestivnu šifru »rizik« (Wehling, 1992: 247-383). Većina ovih dimenzija ekološke krize ipak je konstitutivno povezana s prevladavajućim načinima života ovog društva (i, kao što će se još pokazati, različitim stilovima u njemu). Prema Becku – konceptijski prilično ambivalentno – konstatirani društveni individualizirani poticaj nije išao samo s (novim) formama iskorištavanja i asimiliranja prirode već i s odgovarajućim ekološkim posljedicama i popratnim djelovanjima.

Prema *Voy/Polster/Thomasbergeru* (1991), faktorima koji prevladavaju – demokracija, autonomija i materijalnost, nastao je način života Savezne Republike Njemačke. Kod pojma *demokracije* autori ne smjeraju samo na parlamentarni oblik narodnog suvereniteta nego i na participacijski proces voljnog stvaranja oblika političkog u širem smislu – primjerice u zajedničkom odlučivanju u poduzeću ili organizaciji saveza potrošača. Ljudi su *autonomni* u tom smislu – za razliku od članova tradicionalnih društava – da im preostaje, odnosno da se to čak od njih i zahtijeva, veliki dio odluke u kontekstu vođenja njihova života. Autonomija također znači više nego suverenitet za potrošače i manje nego empatisjki zamišljeno potpuno samoodređenje. Aspekt *materijalnog* konačno premošćuje jaz između društvenog načina života i njegovih prirodnih pretpostavki i posljedica. Život pojedinaca u okvirima jednog društva stalno nalazi neki materijalno-energetski izražaj i usmjeren je i upućen na materijalno-energetske okvire. *Vlastiti dom* i *automobil* – zajedno s pripadajućim infrastrukturom – jesu prema autorima, ključni elementi modernog načina života. Oni naprosto daju materijalnu podlogu za procese socijalne autonomizacije i individualiziranja. Finski istraživač *Liisa Uusitalo* (1986) govori o jednom značajnom obrascu *potrošnje*, odnosno *stilu potrošnje*, koji, prema njoj, povisivanjem i diferenciranjem palete proizvodnje i potrošnje s odgovarajućom potrošnjom resursa obilježava povećavanje prometa i porast (jednim dijelom i toksičnog) otpada.

Sklonosti poput tih mogu objasniti posebni karakter oblika vođenja života cijelog društva i staviti nas u situaciju da nam postanu uočljive *globalne razlike* na osnovi *nacionalnih prosječnih vrijednosti* za potrošnju energije, emisije CO₂, broj automobila, količine otpada itd. U pravilu se misli baš na takve prikupljene prosječne veličine kada se govori o »našem stilu života«. Predlažem da se za takav kolektivno-prosječni aspekt primjenjuje pojam načina života i da se rezervira za interno diferenciranje. Za ekološki profil našeg načina života dat ću samo neke napomene.

Primarna potrošnja energije *per capita* iznosila je u godini 1990, prema svjetskom prosjeku, 62 Gigajoula (GJ). Ovisno prema opsegu proizvodnje, uzorku potrošnje i tehničkoj infrastrukturi, nastaju velike razlike na nacionalnoj razini. U SAD-u bilo je to 312 GJ, u Njemačkoj 186 GJ primarne energije po glavi. Potrošnja u SAD-u je oko 26 puta veća nego u Indiji (Klimabericht, 16). Na područje energetike, zbog emisija tvari koje štetno utječu na kvalitetu zraka, prije svega CO₂, otpada oko 50% odgovornosti za stvaranje antropogenog efekta staklenika. Svješki prosjek emisija *per capita* je 1990. godine iznosio 4,1 tonu (t). U SAD-u proizvodilo se 20,8 t, u Njemačkoj 12,7 t, u Japanu 8,9 t, u NR Kini 2,2 t i u Indiji 0,7 t. U razdoblju između 1970. i 1990. udio industrije u zapadnonjemačkoj potrošnji energije smanjio se sa 27% na 18,8% cjelokupne potrošnje (pri rastućoj količini proizvodnje), a u istom razdoblju porastao je,

jasno, i udio prometa s 11,7% na 18,4%. Lavovski dio tog udjela otpada na motorizirani individualni promet (Klimabericht, 40).

Još 1970. godine u staroj Saveznoj Republici vozilo je 13,9 milijuna osobnih vozila, dok je 1980. bilo već 23,3 mil.; automobilska eksplozija nakon ujedinjenja dovela je do takve situacije da u 1992. prometuje 37,9 mil. vozila (Klimabericht, 50). Samo u Nordrhein-Westfalen vozi se više automobila nego u cijeloj Africi; u Schleswig-Holsteinu više nego u NR Kini (Darski/Bleischwitz, 1993: 12).

»Modernizaciji« obrasca potrošnje pripada i povećanje samoposluživanja prema uzorima iz SAD-a: 1950. takav oblik se jedva prakticirao; već sredinom 70-ih godina prodaje se gotovo 90% svih živežnih namirnica distribuiranih u maloprodaju u trgovinama koje posluju na sustavu samoposluživanja. Paralelno s time povećan je i tržišni udio industrijski pripremljenih prehrambenih proizvoda i gotove hrane. Oba trenda bila bi nemoguća i neostvariva bez primjene novih metoda konzerviranja i pakiranja. Godine 1950. proizvodila je njemačka industrija ambalaže tek oko 1 milijun t materijala za pakiranje i ambalažu; 1970. bilo je to već 7,2 mil. t, a 1990. radilo se o 13,7 mil. t (Klößner, 1992 i Schulz/Orland/Reusswig/Werth, 1994). Daljnji aspekt »modernizacije« uzorka potrošnje odnosi se na kozmetiku – od njege tijela i pranja do sektora sredstava za čišćenje. Pri tome dolazi do kemiziranja domaćinstava koja eksperti nazivaju *indoor pollution*.

»Sveukupno se u stambeni prostor unosi oko 500 spojeva, a u prvom redu su to sredstva za zaštitu drveta, otapala i sredstva za dezinfekciju. Nerijetko se u unutrašnjem prostoru otkrivaju koncentracije primjesa koje dostižu maksimalne dozvoljene koncentracije štetnih tvari predviđene za radno mjesto!« (Kruse, 1986:14).

Porast blagostanja i povećanje slobodnog vremena doprinijelo je da turizam i grane djelatnosti vezane uz slobodno vrijeme i rekreaciju postanu važan gospodarski faktor. Subjektivno značenje slobodnog vremena i godišnjeg odmora je poraslo u posljednjih 40 godina u SR Njemačkoj. Ekološka prekretnica »društva slobodnog vremena«: povećanje prometa osobnih vozila i zračnog prometa, uništavanje krajolika, opterećenje i zagađenje vode, buke... visokofrekventna turistička područja poput Alpi djelomično se nalaze na granici svoga opterećenja (Opaschowski, 1991).

Sveukupno se može uzeti da te – nipošto potpune – napomene upućuju kako proces izgradnje modernog načina života ide zajedno s promjenom ekoloških povezanosti, koje su u pojedinim područjima poprimile uznemiravajuće razmjere – uznemiravajuće istom tad, kad se shvati, da je iskorištavanje prirode i njena transformacija gotovo do potpunog uništenja pojedinih eko-sustava konstanta ljudske povijesti. Moderni način života, promatrajući s mnogih aspekata, zaboravlja na prirodu i na posljedice koje takav stav ima u sadašnjosti i koje se prenose u budućnost. I tako je unatoč tome što upravo način života moderne vodi brigu o prirodi u takvim razmjerima koji još u dosadašnjoj povijesti nisu poznati – barem ne u obliku same ekološke razboritosti.

»Priroda se istodobno istražuje i iskorištava, poštuje i zapostavlja. Kao objekt, ona nam omogućava naš stil života, ali kao subjekt ona kompenzira s njime povezane štetne posljedice« (Heiland, 1992:5).

III. Pluralna ekologija modernih stilova života

S određenog gledišta potpuno je smisleno govoriti o »tom« modernom načinu života ili o »našem« životnom stilu, ukoliko se time misli baš na taj način života. Isto tako, ne smije se zaboraviti, gledano iz sociološke perspektive, činjenicu internog diferenciranja načina života. Kod svih teoretskih i empirijskih razlika dolaze društvenoznansvena istraživanja modernog društva do toga da se može ustanoviti takvo interno pluraliziranje položaja nejednakosti i stilova života. Ekspanzija stvaranja, umnožavanja oblika obitelji i življenja, povećanje zaposlenosti i privređivanja ženâ, problematiziranje tradicionalnih odnosa spolova, pluraliziranje životnih faza, izgradnja država blagostanja, porast osobnog blagostanja, smanjivanje radnog vremena, porast slobodnog vremena, kulturne distinkcije, dobivaju na značenju, položaji novih socijalnih problema i socijalni pokreti postaju relevantni – svi ti razvojni trendovi donijeli su sa sobom »otvaranje socijalnog prostora« (Verster, 1989: 41), koje onemogućuje da se bez razlike može govoriti o modernom stilu života. Unutar sociologije nije sporno pitanje što bi teoretski trebala značiti ta empirijski ustanovljiva pluraliziranja i, ovisno o tome, kakvo značenje dobiva pritom koncept stila života. S jedne strane, promatra se »ortodoksni konsenzus« (Giddens), koji ne odustaje od povezivanja objektivističkih i strukturalno-socioloških teoretskih elemenata i koji ne prihvaća koncept stila života. Na drugoj strani ocrta se i postavlja u središte proces individualizacije tako da se postmodernistički razlažu socijalne strukture i konteksti. Stilovi života su jedna potpuno nova forma uvijek prelazne konstitucije socijalnog. Zalažem se, kao i Hans-Peter Müller, za srednji pravac, koji smatra koncept stila života bezuvjetno nužnim za empirijski opis i teoretsko tumačenje (post)modernih formi socijalnih i kulturalnih nejednakosti kao nešto čime se ne može spekulirati, ali ujedno sagledava i sociokulturalne kontekste individualnih formi načina života (Müller, 1992).

Spomenuti trendovi pluraliziranja i individualiziranja tiču se upravo problema ekologije. *Stiftung Verbraucherinstitut* procjenjuje da privatna domaćinstva sudjeluju u zagađenju ekoloških medija – zraka, tla i vode izravno sa 35–40% (Winterfeld, 1993: 47). Ali način i stupanj toga udjela razlikuje se ovisno o tipu domaćinstva. To nipošto ne znači »da smo svi mi u najmanju ruku svojim ponašanjem prema okolišu naročito nepromišljeni« (Kösters, 1993: 335). Rezultati sociologije okoliša (*Umweltsoziologie*) i psihologije pokazuju da se štoviše mora polaziti od pluralizirane ekologije modernih stilova života, čije se ambivalencije, proturječja i razvojne potencijale mora još bolje razumijevati, kako bi se u potpunosti došlo do ekološki podnošljivog načina života.

Do sada nema nikakve jedinstvene teorije o stilu života, već postoji mnogostrukost u istraživanjima stila života. S obzirom na još tražene povezanosti s *ekološkim* pitanjima, takva su nastojanja prema stilu života najupotrebljivija – ona koja ujedno razmatraju subjektivnu smislenu dimenziju i objektivnu dimenziju položaja stila života (Lüdtke, 1989; Müller, 1992 i SINUS, 1992). Jer samo takva integrativna nastojanja ispunjavaju profil zahtjeva, koji je izveden u prvom dijelu ovog članka iz nastojanja klasičara životnog stila, Simmela i Webera: dimenzija *subjektivnog identiteta* dostići će se samo ondje, gdje će se stil života shvatiti kao samoodabrana forma stiliziranja i oblikovanja vlastitog života. U njihovim teoretskim rekonstrukcijama individualnu ulogu moraju imati individualne smislene danosti, vrijednosne orijentacije i subjektivna značenja. Životni se stilovi prema tome ne mogu shvatiti samo prema strukturi troškova odnosno potrošnje. Dimenzija *društvenog pluraliteta* zauzvrat zahtijeva da se »prostor stila

života« (Bourdieu) shvati kao ovisan o resursima socijalnih procesa distinkcije i integracije. Individualni identitet je posredovan socijalnom vrijednošću i na subjektivnom horizontu smisla i značenja odnos je upućen na druge osobe i njihove stilove života. Neka više ili manje stabilna socijalna semantika ne pretpostavlja samo intersubjektivno podijeljena značenja nego i socijalne i kulturne resurse na kojima se ona učvršćuju i putem kojih se mogu dekodirati. Odatle se moraju stilovi života pronaći i u nazadovanju prema objektivno utvrdivim životnim podacima i položajima (kao što su starost, spol, obrazovanje, prihod, veličina domaćinstva i opremljenost).

Odnos prema unutarnjoj i vanjskoj prirodi konačno zahtijeva uzimanje u obzir ekoloških dimenzija subjektivnih smislenih danosti i socijalnih životnih pozicija. Ako neka osoba treba samostiliziranje i pozicioniranje u socijalnom prostoru materijalno-simboličkog resursa »Mercedes-Benz 500 S«, pa kad se isti resurs preko potrošnje površine, materijala i benzina, emisije štetnih tvari, učinka vožnje, prometnih nesreća, otpada itd. poveže s društvenim odnosima prema prirodi i njihovom dinamikom krize, tada mora analiza stilova života i zbog socijalnih razloga integrirati ekološke aspekte. To ne zahtijeva samo objektivni pogled na životne položaje i šanse, to zahtijeva i subjektivne perspektive samih životnih stilova. Bez povezivanja socijalnog obilježja »Mercedes« što je specifično za aktera sa subjektivnim smislenim horizontom »luksuzni život«, samo posjedovanje i upotreba automobila ne bi bili element stiliziranja vlastita života. To što upravo taj Mercedes kao element jednog određenog stila života već sam po sebi ima smisla za tog aktera, ne isključuje se jednim društvenim sustavom vrijednosti i norme, to povezuje dani moment jakog učinka motora, brzine, visoke materijalne potrošnje i ekstravagantnog *stylinga* sa socijalnim i kulturalnim distinkcijskim porastima. Nitko ne može slijediti samo jedno pravilo i nitko ne može osobno, za sebe samog, izgraditi svijet simbola. Simboli – povezanosti znakova s predodžbama – imaju konstitutivni socijalni karakter. Time što jedan Mercedes za mene može nešto značiti, on za mene mora predstavljati i neko drugo značajno povezivanje vozila i statusnog imagea. Povezivanje takve vrste je samo povijesno *varijabilno* – u indijanskom potlaču je rasipanje i uništenje zaposjednute prirode izraz socijalne časti: prijašnje asketske kulture nagrađuju za samosavladivu štedljivost i u potrošnji vanjskih stvari. I za ekološku debatu je vrlo važno da se podsjeti na varijabilitet tih povezanosti socijalne razboritosti i potrošnje prirode. Ipak, niti jedno društvo – koje gradi svoje prirodne odnose ekološki reflektirano – ne može bez takvog povezivanja.

Društveni prirodni odnosi su oni odnosi prema dijelovima ili aspektima prirode u koje društva – preko socijalnog djelovanja pojedinaca – u njihovim različitim područjima života i funkcija, ulaze, podržavaju je i mijenjaju. Stilovi života nisu ništa drugo nego društveni prirodni odnosi, tako dugo dok se shvaćaju sa stajališta individualne reprodukcije/oblikovanja socijalnih nejednakosti i kulturalnog identiteta aktera, odnosno grupa aktera. Oni posreduju između prevladavajućih društvenih prirodnih odnosa i neposrednosti individualnog života.

Društenoznanstveno istraživanje ekološke važnosti modernih životnih stilova dosad postoji samo djelomično. Za konceptijske i empirijske probleme istraživanja stila života nije, naposljetku, odgovoran temeljni problem disciplinarnih granica između prirodnih i društvenih znanosti. Pa ipak, dosad raspoloživi rezultati ističu tezu socijalnog pluraliziranja ekološke krize.

Kao prvi prilog tome u korist može se uzeti *istraživanje promjene vrijednosti*. Ingelhartovu tezu prijelaza materijalističkih u postmaterijalističke tipove vrijednosti mnogi

su interpretirali kao *istovremeni* socijalni i ekološki napredak (Hillmann, 1986). Ali neka jednosmjerna promjena vrijednosnih predodžbi nije se dogodila. 70-ih i 80-ih godina u pojmu samoostvarenja postale su vidljive skrivene ambivalencije. Došlo je do diferenciranja »postmaterijalističkih« vrijednosnih predodžbi i do novog prožimanja s drugim, djelomično jasnim »materijalističkim« vrijednostima. Izvršena je promjena vrijednosti, ali ne u smislu rastućeg pluraliziranja, razmoraliziranja i individualiziranja modernog kozmosa vrijednosti (Herbert/Hippler, 1991). Sredinom osamdesetih mogu se promatrati jasne tendencije kombiniranja »materijalističkih« vrijednosti, poput obveze, učinka i karijere, s »postmaterijalističkim« vrijednostima, kao što su to veselje, uživanje i samoostvarenje. Novi tipovi kao što su to npr. »hedomati« povezuju samoostvarenje s materijalnim ciljevima. Radi jednostavnosti mogu se te tendencije opisati prema Klages/Hippler/Herbertu (1992) kao »samoostvarenje kroz (hedonističku) potrošnju, ne kroz (politički) angažman«.

Istraživanja potrošnje potvrdit će ovaj nalaz »usporednosti struktura vrijednosti« (Scherhorn, 1993: 24): mješoviti tipovi dobivaju podlogu, »potrošač postaje podvojena ličnost« (Opaschowski, 1992: 216), različiti pravci stilova, zahtjevi kvalitete i razine cijena isprepletene će se kombinirati i tako mora biti. Pri tome ekologija i zdravlje imaju sve značajniju ulogu (Tiebler, 1992).

»Novi potrošač je također neo-romantičar. S jedne strane, on je neograničeni uživatelj, a s druge strane kritički branitelj ekološkog dobra« (Anders, 1992: 64).

Ekološke vrijednosne orijentacije i načini ponašanja nisu više ograničeni samo na tvrdu jezgru postmaterijalista ili alternativnu okolinu, već su se poprilično društveno proširili. Istodobno ipak idu mješoviti odnosi s ostalim, djelomično suprotstavljenim orijentacijama, koje za prirodni okoliš imaju ambivalentne posljedice. Rudolf Richter je istraživao ekološku osviještenost (*Umweltbewußtsein*) šest različitih grupacija životnih stilova i uočio je krupne razlike između ekološki svjesnog dijela pučanstva i dijela koji to nije razvio:

tehnokratska većina (17%)	}	nisu ekološki osviješteni
materijalisti orijentirani na učinak (17%)		
pouzdana komformisti (16%)		
alternativci (11%)	}	ekološki osviješteni
tradicionalno vrijednosno orijentirani (22%)		
tradicionalisti orijentirani na prirodu (17%)		

Ekološki svjesno ponašanje unutar istraživanih grupacija stilova života vrlo je različito izraženo. Ekološke orijentacije proširile su se iz okruženja alternativaca u šire dijelove društva. Oni često idu s konzervativnim političkim stavovima i amalgamiraju se u mnogih ne samo kroz vrijednosti samoostvarivanja nego i kroz vrijednosti obveze. I istom tamo gdje se ekologija i samoostvarenje susreću u Inglehartovom smislu – u »alternativnih« – iz toga ni u kojem slučaju ne slijede jednoznačni ekološki načini ponašanja.

»Na pitanje u kojim restoranima za brzu prehranu jedu ili kupuju obroke, ekološki osviješteni alternativci s udjelom od 13% odgovorili su »McDonalds«, jednako kao grupacije pučanstva koje nisu ekološki osviještene, poput »materi-

jalista orijentiranih na učinak« ili »pouzdanih konformista«. (...) Često se ograničava povezanost s prirodom na to da se po gradu vozi »mountainbike« (Richter, 1990:14).

S problemom razlike između svijesti i ponašanja alternative nipošto nisu usamljene. Sociologija okoliša i psihologija okoliša vide u tome ključni problem svakodnevnice ekologije socijalnih aktera (Dierkes/Fietkau, 1988; Wimmer, 1988). Oba sociologa, *Andreas Diekmann* i *Peter Preisendörfer* (1992) proveli su iz aspekta istraživanja situacije socijalne dileme studiju osobnog ekološkog ponašanja građana Berna i Münchena. Njihova istraživanja odnosila su se na četiri područja ekoloških kupovina (npr. odricanje od limenki za piće, kupovanje u bio/ekološkim dućanima), ekološki svjesno zbrinjavanje smeća (odvajanje različitih vrsta smeća), ekološko postupanje s energijom (npr. ograničena učestalost korištenja kupanja u kadi u korist tuširanja, isključivanje grijanja pri duljem izbivanju iz prostorije) i ekološko ponašanje glede prometa (npr. odricanje od automobila krajem tjedna, češće korištenje javnog prometa). Njihovi rezultati objašnjavaju da između različitih područja ponašanja moraju postajati jasne razlike. Tko vodi brigu o ekološkim proizvodima pri kupovini, ne mora u svakom slučaju štedjeti i energiju. Nadalje, pokazuju njihovi rezultati i u različitim područjima ekološke svijesti nipošto nije dominantna veličina usmjerenog ponašanja (*Verhaltenssteuerung*). Ostali faktori kao spol, životna dob, obrazovanje i politička orijentacija, osobne smetnje i socijalna mreža, ovisno o slučaju, igraju barem podjednako važnu ulogu.

– Žene su pri kupnji i postupanju u prometu vrlo ekološki osviještene, a kad su u pitanju otpad i energija, nešto manje.

– Obrazovanje ekološki više utječe pri kupovini i u prometu nego na ponašanje prema otpadu i energiji.

– Djeca u domaćinstvu utječu »ekološki savjesnije« (*umweltfreundlich*) kao su u pitanju kupovina i otpad, ali ne kad su u pitanju energija i promet.

– Politički lijevo orijentirani primjerenije se ponašaju u kupovanju i prometu, ali ne i kod energije te manje kod otpada (Diekmann/Preisendörfer, 1992: 234).

Autori raspravljaju općenitu razliku između ekološke osviještenosti i ponašanja, posebice za gornju trećinu ekološki osviještenih: 74% njih putovalo je na prošli godišnji odmor automobilom ili avionom, 39% ih ne šteti toplu vodu, 38% ostavljaju da grijanje radi i pri kraćem izbivanju iz stana, 25% koristi sušilo za rublje. Isto tako općenito ekološki vrlo osviješteni ponašaju se povremeno i ekološki neosviješteno.

Svatko može ukazivati na određena područja, u kojima se ponaša ekološki ispravno. Tko se više želi odreći, češće vozi auto i troši više energije, ali više kupuje u bio/ekološkim trgovinama. Obrazovaniji troše natprosječno više tople vode (higijenski zahtjevi kod činovničkih zanimanja), ali kupuju u bio-trgovinama i češće se voze tramvajem na posao. Obitelji s djecom češće koriste auto, ali izrazito dobro sortiraju aluminij i bijeli lim i kupuju ekološki savjesno. Stariji ljudi griješe pri odvajanju stakla, aluminija, bijelog lima i baterija, ali baš nemaju aparate za sušenje rublja a u području prometa vrlo se primjerenije ponašaju prema okolišu. Svijest i ekološki moral većini su usađeni u ponašanje, i to baš ondje gdje ih to najmanje košta – u vremenu, novcu ili trudu.

Općenito trebalo bi prema Diekmann/Preisendörferu objaviti jedinstveni konstrukt nekog »ekološki osviještenog osobnog ponašanja« (Diekmann/Preisendörfer,

1992: 239). Također nema nekog velikog smisla zahtijevati pedagoškim ili političkim mjerama tražiti »tu« ekološku osviještenost – jedan ionako vrlo kompleksni konstrukt (v. Urban 1986). To proizlazi, štoviše, iz velikog *heterogeniteta ekološki relevantnih ponašanja koja nadilaze uska područja*.

Jedan manji pokušaj istraživanja ekološki relevantnog ponašanja na temelju koncepta stila života sprovedla su dva ekološka psihologa, *Friedmann Prose* i *Klaus Wortmann* (1991). Prema nalogu gradske uprave Kiela trebalo je razviti planiranje marketinga za štednju energije, kao specifičnu ponudu usluga za ciljne grupe. U tu svrhu su Prose/Wortmann isplanirali svoju takozvanu »WELSKO«-tipologiju kielskih domaćinstava: na osnovi pitanja za četvrtu orijentaciju vrijednosti, deset stilova života i šest načina postupanja u potrošnji, stvorili su 7 grupacija za domaćinstva (udio kielskih domaćinstava):

1. »štedljivi skromni« (*Sparsamen Bescheidenen*) (10,2%): prosječna starost 47 godina. Uočljivo više žena, dobro obrazovanje, povoljan prihod. Snažne obiteljske vrijednosti i vrijednosti sigurnosti, manje postmaterijalizma.

2. »zatvoreni vrijednosni pluralisti« (*Aufgeschlossenen Wertpluralisten*) (23,4%): prosječna starost 38 godina. Srednja i visoka razina obrazovanja, srednji i viši prihodi. Izražene su materijalističke isto kao i postmaterijalističke vrijednosti.

3. »veselo intonirani« (*Lustbetonten*) (14,2%): prosječna starost 29 godina. Visoka razina obrazovanja, slabi prihodi. Orijentiranje na doživljaj, veselje, slobodno vrijeme, neovisnost, blagostanje, manje ekološki i socijalno angažirani.

4. »konzervativno ekološki osviješteni« (*Konservativ-Umweltbewussten*) (19%): prosječna starost 50 godina. Relativno visoki udio stekao obrazovanje u narodnim školama, manje s visokim obrazovanjem. Srednji prihodi. Važni su im obitelj i socijalna sigurnost, odgovornost za okoliš i buduće generacije konzervativno je utemeljena. Slabo samoostvarenje.

5. »alternativno ekološki osviješteni« (*Alternativ-Umweltbewussten*) (14,7%): prosječna starost 32 godine. Visok udio žena. Visoko zaključno obrazovanje, niži i srednji prihodi. Najviše vrijednosti samoostvarenja, ali isto tak uspjeh, socijalna i ekološka odgovornost.

6. »nezainteresirani materijalisti« (*Uninteressierten Materialisten*) (11,4%): prosječna starost 40 godina. Uglavnom više muškaraca. Razmjerno slaba razina obrazovanja, srednji prihod. Slab profil vrijednosti s priličnom materijalističkom notom.

7. »ekološki-aktivni« (*Umwelt-Aktivierbaren*) (7,1%): Prosječna starost 29 godina. Visoko završno obrazovanje (50% studenti). Grupa s najslabijim prihodima. Postmaterijalističke vrijednosti, »jednostavan život bez posebnog komfora«, »još ništa nije utvrđeno«.

Prose/Wortmann podrobno su istraživali ekološki relevantne stavove i načine ponašanja tih grupa – posebno u području energije. Proizilazi da ne postoji neki prevladavajući uzorak »ekološki svjesnog ponašanja«, nego različiti načini ponašanja variraju od grupe do grupe ovisno o području. Zatim se može utvrditi da se ekološki podobno ponašanje ne nalazi samo ondje gdje su ekološka osviještenost i svijest o potrebi štednje energije posebno visoke, nego se čak više proteže ondje gdje je ta svijest manje izražena, odnosno gdje nije alternativna, nego konzervativna ili drugačije vrijednosno kodirana. Prose/Wortmann razlikuju, primjerice, dvije vrste *ekološki*

podobnog potrošačkog ponašanja (Energiesparverhalten): kod prve varijante ekološka je podobnost eksplicitni kriterij i vrijedi za fazu kupovine, korištenja i zbrinjavanja, dakle za ukupni produktivni životni ciklus. Dalje su pritom uračunati i viši troškovi (cijene, put, obrada informacija) (»ponašanje I«). Kod druge varijante to nije slučaj: ovdje su promatrane samo pojedine produktivne životne faze i osobni troškovi su niski (»ponašanje II«). Ukoliko se skupina rasporedi prema rang-listi, to onda izgleda ovako:

Rang	Ponašanje I	Ponašanje II
1	konzervativni	aktivni
2	pluralisti	alternativni
3	alternativni	konzervativni
4	aktivni	pluralisti
5	štedljivi	veselo intonirani
6	materijalisti	štedljivi
7	veselo intonirani	materijalisti

Ne samo alternativci i ne samo aktivni nego i konzervativno-ekološki osviješteni i pluralisti otvorenih vrijednosti – sveukupno 42,4% domaćinstava – više su ili manje posljedično ekološki osviješteni potrošači. Razmjerno temeljito se informiraju, paze na pravila o manjoj potrošnji energije, često se zapitaju trebaju li stvarno »to ili to«, izbjegavaju ambalažu, često kupuju pića u staklenoj povratnoj ambalaži, brižno odvajaju otpad i kupuju većinom ekološke proizvode, čak i onda ako su skuplji. Pri tome je njihovo ekološki osviješteno ponašanje slabije utemeljeno glede visokih vrijednosti ekološke osviještenosti ili spoznaja o ekološkim međuovisnostima – tu su alternativni i aktivni u velikoj prednosti; mješovita ponašanja idu s konzervativnim orijentacijama, štedljivom proračunatosti, svijesti o dužnosti i brizi o vlastitom zdravlju ili obitelji. Selektivno ekološki povoljno ponašanje u low-cost području koje su ustanovili Diekmann/Preisendörfer jasna je domena izrazitih studentskih aktivnih grupa poput alternativaca, premda se oni još (lagano) bave natprosječno *high-cost* djelatnostima. Ekološki »problematične grupe« u potrošačkom ponašanju jesu »veselo intonirani«, »štedljivi« i »materijalisti«. Razmjernono visoka kupovna moć ovih posljednjih čini njihovo izrazito neekološko ponašanje posebno utjecajnim.

U svakom slučaju ova se top-lista ekoloških potrošačkih ponašanja ne smije krivo shvatiti, jer bi u pitanje bila dovedena teza o pluraliziranju i ekološkim načinima ponašanja. Upravo Prose/Wortmannovi rezultati o *energetski štedljivim ponašanjima* detaljnije pokazuju razlike čak unutar »ekoloških« grupacija. Gledano u cijelosti, ne može se govoriti o nekoj jednoznačnoj hijerarhiji homogenih ekoloških stilova života, nego o jednoj hijerarhiji specifičnoj za određena područja s više ili manje koherentnim ekološkim načinima ponašanja unutar pojedinih grupa. Pri tome se konzervativci pokazuju kao najkoherentniji, a slijede ih pluralisti. Alternativni se u pojedinim područjima ponašaju izrazito ekološki, a u drugima ne baš toliko. Prose i Wortmann zagovaraju stoga marketing za štednju energije, koji bi bio specifičan odgovarajućim ciljnim grupama, koji bi pokrивao široku paletu mjera (pozitivno poticanje, prosvječavanje mjesta, direktni *mailing*, izložbe uzoraka, povoljne ponude ruketvorina, spektakularne predstave, reklamni spotovi itd.).

IV. Sažetak

Kriza društvenih prirodnih odnosa izraz je djelomično neekološkog načina života i uzročno je povezan s uobičajenim modelima blagostanja. Stoga moramo promijeniti naš način života i razviti novi model blagostanja, kako se kriza ne bi razvila u katastrofu. Danas je to imperativ ekološki prosvijećenog praktičnog razbora. Ukoliko nije moguć »univerzalizam zapadnih standarda života, a da Zemlja potpuno ne kolabira« i ako moralnost ovisi o sposobnosti univerzalizacije, tada iz toga slijedi »jednostavna, ali zaprepašćujuća tvrdnja, da standard Zapada nije moralan« (Höfle, 1991: 24). Neospornim mi se čini da razvoj ekološki podnošljivog načina života zahtijeva široku paletu mjera: ona se proteže od tehničke »revolucije efikasnosti« preko organizatorskih i institucionalnih inovacija do individualnih promjena stavova i ponašanja. Također mi se čini neospornim da se time ne mora početi *ab ovo*: postoji niz uputa za tehničke, organizatorsko-institucionalne i individualne preorijentacije – možda u formi ekologiziranja ekonomije pojedinih poduzeća.

U toj vezi mora se ogleđati i diskusija o ekologiziranju stila života. Zalažem se za to da se razluči moderni načina života u cjelosti od različitih stilova života u njemu i time se nadovežujem na neke nalaze društvenoznanstvenih istraživanja stila života, potrošnje i promjene vrijednosti. Empirijski ustanovljivo pluraliziranje stilova života koji su specifični za određene grupe onemogućuje da se opravdani zahtjevi prema ekološkom načinu života ili novome modelu blagostanja bezuvjetno ili na isti način uračunaju članovima nekog društva. Köstersov prijedlog prema kojem bi neka državno subvencionirana ekološka elita trebala imati medijalni učinak zaštitivati mase od svakodnevnog pritiska predlaganjem novog ekološki podnošljivog stila života (Kösters, 1993: 410) izgleda mi pomalo socijalno naivan, politički opasan i prije svega ekološki slabo učinkovit.

Pokušao sam pokazati da se socijalni proces difuzije ekoloških orijentacija odvijao i u ne-alternativnim socijalnim okruženjima. Živimo u pluralizmu ekološki ambivalentno isprepletenih životnih stilova. U rezultatima koje sam polučio prema sociologiji okoliša i psihologiji okoliša mora se jasno razlikovati: kao prvo, svijest i ponašanje i kao drugo, različita svakodnevna ekološka područja ponašanja. Ove razlike ovise o različitim stilovima života socijalnih aktera i njihovog društvenog smještaja; isto tako i o vrijednostima, stavovima, uzorcima ponašanja, oblicima domaćinstva, starosti, obrazovanju, prihodu, tehničkoj infrastrukturi, socijalnim mrežama itd. Političke strategije ekologiziranja modernog načina života moraju se nadovezati na taj pluralitet stilova života ukoliko ne žele imati prazni hod ili utjecati samo na manje ciljne grupe. One moraju podjednako i gospodarskim poticajima i zakonodavnim smjernicama voditi brigu da diferencijalna politika ekologizacije životnih stilova ne vodi u privatiziranje ekološke odgovornosti ili u pojačanje blokade ponašanja zbog nedostatka društvenog običaja (naviknutosti). Pri tim teškim i riskantnim putevima društvenoznanstveno istraživanje uvjeta i pojavnih oblika krize društvenih odnosa prema prirodi može dati vrijedan prilog. Samo na osnovi ekološki prihvatljivih oblika korištenja prirode i stvaranja, bez rakursa socijalnog smisla individualnih formi vođenja života, neće se moći ostvariti ekologizacija – u svakom slučaju ne u demokratskom društvu. Utoliko je žalosnije, da društvene znanosti u cjelosti nisu prepoznale ekološke izazove u onom razmjeru koji uistinu odgovara dinamici krize (Wehling, 1987).

LITERATURA:

- Anders, H.-J. (1992): Entwicklungslinien im privaten Verbrauch der 90er Jahre, in: Rosenberger (1992), S. 56-70.
- Beck, U. (1986): Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne, Frankfurt a. M.
- (1988): Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit, Frankfurt a. M.
- Becker, E./P. Wehling (1993): Risiko Wissenschaft, Frankfurt a. M./New York.
- Berger, P.L./Th. Luckmann (1980): Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie, Frankfurt a. M.
- Berger, P.A./St. Hradil (Hrsg.) (1990): Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile, Soziale Welt – Sonderband 7, Göttingen.
- Bourdieu, P. (1987): Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft, Frankfurt a. M.
- Brandt, A./U. Hansen/I. Schoenheit/K. Werner (Hrsg.) (1988): Ökologisches Marketing. Frankfurt a.M./New York.
- Burger, Th. (1991): Die Dimensionen der Ungleichheit in der moderner Gesellschaft, in: Analyse und Kritik 13, S. 1-33.
- Darski, A./R. Bleischwitz (1993): Unser trügerischer Wohlstand. Ein Beitrag zur deutschen Ökobilanz, in: Politische Ökologie 33, S. 10-13.
- Diekmann, A./P. Preisendörfer (1922): Persönliches Umweltverhalten – Diskrepanzen zwischen Anspruch und Wirklichkeit, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 44/2, S. 226-251.
- Dierkes, M./H.J. Fietkau (1988): Umweltbewusstsein – Umweltverhalten, Mainz.
- Forschungsgruppe Soziale Ökologie (1987): Soziale Ökologie. Gutachten zur Förderung der sozial-ökologischen Forschung in Hessen, Frankfurt a. M.
- Heiland, St. (1992): Naturverständnis. Dimensionen des menschlichen Naturbezugs, Darmstadt.
- Herbert, W./H.-J. Hippler (1991): Der Stand der Wertwandelsforschung am Ende der achtziger Jahre. »State-of-the-art« und Analyse der dokumentierten Forschungsergebnisse, in: InformationsZentrum Sozialwissenschaften: Wertwandel und Wertforschung in den 80er Jahren – Forschungs- und Literaturdokumentation 1980-1990, Bonn, S. VII-XXXIX.
- Hillmann, K.-H. (1986): Wertwandel – Zur Frage soziokultureller Voraussetzungen alternativer Lebensformen, Darmstadt.
- Höfle, V. (1991): Philosophie der ökologischen Krise. Moskauer Vorträge, München.
- Jahn, Th. (1991): Krise als gesellschaftliche Erfahrungsform. Umriss eines sozialökologischen Gesellschaftskonzepts. Frankfurt a. M.
- Klages, H./H.-J. Hippler/W. Herbert (Hrsg.) (1992): Werte und Wandel. Ergebnisse und Methoden einer Forschungstradition, Frankfurt a. M./New York.
- Klomabericht: Klimaschutz in Deutschland im Vorgriff auf Artikel 12 des Rahmenübereinkommens der Vereinten Nationen über Klimaänderungen. Herausgegeben vom Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit, Bonn o. J.
- Klöckner, H. (1992): Verpackung – Fluch oder Segen? Verpackungswirtschaft der BDR 1950-2000, Heusenstamm.
- Kösters, W. (1993): Ökologische Zivilisierung. Verhalten in der Umweltkrise, Darmstadt.

- Kruse, H. (1986): Zur Bewertung der Umweltgifte, in: Arbeitskreis Chemische Industrie und KATALYSE (Hrsg.), Gift Macht Geld. Die Chemische Industrie und Strategien zu ihrer Entgiftung, Köln, S. 12-22.
- Lüdtko, H. (1989): *Expressive Ungleichheit – Zur Soziologie der Lebensstile*, Opladen.
- Müller, H.-P. (1989): *Lebensstile – Ein Neues Paradigma der Differenzierungs- und Ungleichheitsforschung?*, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41, S. 53-71.
- (1992): *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*, Frankfurt a. M.
- Opaschowki, H. W. (1991): *Ökologie von Freizeit und Tourismus*, Opladen.
- (1992): *Konsum 2000 – Szenarien für die Zukunft von Konsum und Freizeit*, in: Rosenberger (1992), S. 206-225.
- Ossing, F./W. Polster/C. Thomas Berger/K. Voy (1991); *Innere Widersprüche und Voy/Polster/Thomasberger* (1991), S. 321-385.
- Prose, F./K. Wortmann (1991): *Energiesparen: Verbraucheranalyse und Marktsegmentierung der Kieler Haushalte (Endbericht)*. *Vervielfältigtes Typoskript*, Kiel.
- Reusswig, F. (1994): *Lebensstile und Ökologie. Zu Stand und Perspektiven eines Forschungsgebiets (Sozial-ökologisches Arbeitspapier)*, Frankfurt a.M. (im Erscheinen).
- Richter, R. (1990); *Umweltbewusstsein als Lebensstil*, in: *Umweltziehung* 4, S. 12-14.
- Rosenberger, G. (Hrsg.) (1992): *Konsum 2000. Veränderungen in Verbraucheralltag*, Frankfurt a.M./New York.
- Rosenmayr, L. (1989): *Soziologie und Natur. Plädoyer für eine Neuorientierung*, in: *Soziale Welt* 1/2. S.12-28.
- Scherhorn, G. (1993): *Die Notwendigkeit der Selbstbestimmung. Über Konsumentenverhalten und Wertewandel*, in: *Politische Ökologie* 33, S. 24-29.
- Schultz, I./B. Orland/F. Reusswig/I. Werth (1994): *Abfallvermeidung und Konsumverhalten im Hinblick auf abfallrelevante Entscheidungsmuster und deren Veränderungsmöglichkeiten*, Frankfurt a.M. (im Erscheinen).
- Schulze, G. (1990): *Die Transformation sozialer Milieus in der Bundesrepublik Deutschland*, in: Berger/Hradil (1990), S: 409-432.
- (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt a. M./New York.
- (1993): *Metamorphosen der Sozialwelt seit den fünfziger Jahren*, in: *Institut für Sozialforschung (Hrsg.) Mitteilungen* 2, S. 80-97.
- Simmel, G. (1986): *Philosophische Kultur. Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*, Berlin.
- (1989): *Philosophie des Geldes*, Frankfurt a. M.
- SINUS (1992): *Lebensstilsforschung und Soziale Milieus in West- und Ostdeutschland. Eine Information des Sinus-Instituts für seine Kunden*, Heidelberg.
- Tiebler, P. (1992): *Umwelttrends im Konsumverhalten*, in: U. Steger (Hrsg.) *Handbuch des Umweltmanagements. Anforderungs- und Leistungsprofile von Unternehmen und Gesellschaft*. München, S. 183-206.
- Urban, D. (1986): *Was ist Umweltbewusstsein? Exploration eines mehrdimensionalen Einstellungs-Konstrukts*, in: *Zeitschrift für Soziologie* 15, S. 363-377.
- Uusitalo, L. (1986): *Environmental Impacts of Consumption Patterns*, Aldershot/Brookfield. Vt.

- Vester, M. (1989): Neue soziale Bewegungen und soziale Schichten, in: U.C. Wasmuth (1989), S. 38-63.
- Voy, K./W. Polster/C. Thomasberger (Hrsg.) (1991): Gesellschaftliche Transformationsprozesse und materielle Lebensweise. Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland (1949-1989), Bd. 2, Marburg.
- Wasmuth, U.C. (1989): Alternativen zur alten Politik? Darmstadt.
- Weber, M. (1976): Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie, Tübingen.
- (1988): Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, Tübingen.
- Wehling, P. (1987): Ökologische Orientierung in der Soziologie (Sozial-ökologisches Arbeitspapier), Frankfurt a. M.
- (1992): Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien, Frankfurt a.M./New York.
- Wimmer, F. (1988): Umweltbewußtsein und konsumrelevante Einstellungen und Verhaltensweisen, in: Brandt/Hansen/Schoenheit/Werner (1988), S. 44-85.
- Winterfeld, U. von (1993): Über die Kunst des richtigen Verhaltens. Ökologisch Handeln in falschen Strukturen, in: Politische Ökologie 33, S. 45-47.

Preveo: Josip Čiček, ml.